१५

वेदान्तदर्शनम्-१

प्रस्तावना

वेदस्य संहिताब्राह्मणारण्यकोपनिषदाख्येषु चतुर्षु भागेषु अन्तिमा उपनिषदेव वेदान्तशब्देन उच्यते। वेदस्य अन्तः वेदान्त इति वेदान्तशब्दनिर्वचनम्। अन्तशब्दस्य सामान्यार्थो भवति अन्तिममिति। तेन वेदस्य अन्तिमे उपनिषदां सत्त्वात् तासामेव उपनिषच्छब्देन व्यवहारः। क्वचित्तु संहिताभागेऽपि उपनिषद् दृश्यते यथा ईशोपनिषत्। तत्र तु वेदान्तशब्द एवं व्याख्येयो भवति वेदस्य अन्तः सार एव उपनिषत्। कथं निखिलस्यापि निगमनिचयस्य सारः उपनिषदित्युच्यते। उच्यते अत्र ब्रह्मविद्या उपदिष्टा अस्ति। अस्याश्च अनुष्ठानेन मानवाः चरमं पुरुषार्थं मोक्षं प्राप्नुवन्ति। अत एव अस्या माहात्म्यं सर्वोपरि विद्यते। उपनिषदाम् अध्ययनेनैव कथं तत् लब्धुं शक्यमित्यत्र उपनिषत्सु एव प्रमाणं विद्यते- तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि, वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इत्येवम्। वेदान्तदर्शनस्यैव नामान्तरं भवति उत्तरमीमांसा। अस्मिन् पाठे वेदान्तदर्शनस्य विविधानि मतानि तेषां प्रतिपादितानि मुख्यानि तत्त्वानि च आलोचयिष्यन्ते।

उद्देश्यानि

अमुं पाठं पठित्वा भवान्

- कः वेदान्त इति अवगच्छेत्।
- वेदान्तस्य नामान्तराणि जानीयात्।
- वेदान्तपरम्पराज्ञानं प्राप्नुयात्।
- कति वेदान्तसम्प्रदाया इति विजानीयात्।
- अद्वैतवेदान्तविषये सम्यक् ज्ञानं प्राप्नुयात्।
- शुद्धाद्वैतविषयिणीं धारणाम् अर्जयेत्।
- अचिन्त्यभेदाभेदस्य विषये जानीयात्।

१५.१) वेदान्तदर्शनस्य आरम्भः

भगवान् बादरायणः ज्ञानकाण्डात्मकस्य उपनिषद्भागस्य अर्थविस्ताराय तथा वेदविरुद्धमतानां निरासाय सूत्रात्मकं ग्रन्थं विरचितवान्। अस्य ग्रन्थस्य चत्वारः अध्यायाः भवन्ति। प्रथमाध्यायस्य नाम समन्वयाध्यायः। द्वितीयाध्यायस्य नाम अविरोधाध्यायः। तृतीयाध्यायस्य नाम साधनाध्यायः। चतुर्थाध्यायस्य नाम फलाध्यायः। प्रत्यध्यायं चत्वारः पादाः वर्तन्ते। प्रतिपादं च नैकानि अधिकरणानि।

चतुर्षु अध्यायेषु ५५५ सुत्राणि वर्तन्ते। अस्यैव ग्रन्थस्य नामान्तराणि भवन्ति उत्तरमीमांसादर्शनं शारीरकसूत्रं, वेदान्तसूत्रं, ब्रह्मसूत्रम् इत्यादीनि। एतं ग्रन्थमाधारीकृत्यैव शंकराचार्यादयो विविधा दार्शनिकाः स्वकीयं भाष्यं विरचितवन्तः। तत्तद्भाष्यानुसारमेव तेषां दर्शनं प्रवृत्तम्। वेदान्ते प्रसिद्धानि दश मतानि भवन्ति।

सम्प्रदायनाम	प्रवर्तकः	कालः (ईशवीयाब्दः)	भाष्यनाम
निर्विशेषाद्वैतम्	शंकराचार्यः	७८८-८२०	शारीरकभाष्यम्
भेदाभेदः	भास्कराचार्यः	८५०	भास्करभाष्यम्
विशिष्टाद्वैतम्	रामानुजः	११४०	श्रीभाष्यम्
द्वैतम्	मध्वाचार्यः/आनन्दतीर्थः	१२८८	पूर्णप्रज्ञभाष्यम्
द्वैताद्वैतम्	निम्बार्कः	१२५०	वेदान्तपारिजातभाष्यम्
शैवविशिष्टाद्वैतम्	श्रीकण्ठः	१२७०	शैवभाष्यम्
वीरशैवविशिष्टाद्वैतम्	श्रीपतिः	१४००	श्रीकरभाष्यम्
शुद्धाद्वैतम्	वल्लभः	१४७८-१५४४	अणुभाष्यम्
अविभागाद्वैतम्	विज्ञानभिक्षुः	१६००	विज्ञानामृतम्
अचिन्त्यभेदाभेदः	बलदेवः	१७२५	गोविन्दभाष्यम्

१५.२) अद्वैतदर्शनम्

वेदान्तदर्शनेषु सर्वदर्शनशिरोरत्नभूतं भवति अद्वैतदर्शनम्। अद्वैतदर्शनस्य प्रवर्तको भवति आचार्यः शंकरः। अनेन आचार्येण सूत्राणामुपरि लिखितं भाष्यं शांकरभाष्यमिति नाम्ना प्रसिद्धम्। अस्मिन् दर्शने एकस्यैव वस्तुनः सत्ता अङ्गीक्रियते तच्च ब्रह्म। दर्शनमिदम् अन्यस्मात् किञ्चित् वैशिष्ट्यं भजते। यथा केवलम् अत्रैव जगत् मिथ्या भवति। जगतः अभिन्ननिमित्तोपादानकारणं भवति ब्रह्म। ब्रह्मणः जगत् न परिणमते अपि तु विवर्तते। बहुजीववादः नाङ्गीक्रियते , सोपाधिकस्य ब्रह्मण एव जीवत्वम्। जीवब्रह्मैक्यमेव मोक्षः। अग्रे एतद्विषये विस्तरेण प्रतिपाद्यते।

१५.२.१) आचार्यपरम्परा

अद्वैतदर्शनं साक्षात् शिवात् प्रारब्धमिति सम्प्रदायविदां वचनम्। तथाहि अद्वैतसम्प्रदाये प्रसिद्धः श्लोकः-

सदाशिवसमारम्भां शंकराचार्यमध्यमाम्।
अस्मदाचार्यपर्यन्तां वन्दे गुरुपरम्पराम्।

यद्यपि भगवान् शंकराचार्यः अस्य प्रवर्तक इत्युच्यते तथापि अस्मादपि प्राक् नैके आचार्या एतत् दर्शनं प्रचारितवन्तः। अद्वैते आचार्यपरम्पराविषये अयमपि श्लोकः प्रसिद्धः-

नारायणं पद्मभुवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च।
व्यासं शुकं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रम्।
अथास्य शिष्यं श्रीशंकराचार्यमथास्य पद्मपादञ्च हस्तामलकञ्च शिष्यम्।
तं तोटकं वार्तिककारमन्यान् अस्मद्गुरून् सन्ततमानतोऽस्मि।

शंकरात् प्राक्तनाः केचन आचार्याः

द्रविडाचार्याः- आचार्योऽयम् उपनिषदां भाष्यकार आसीदिति सम्प्रदायः। शंकरभगवत्पादः बृहदारण्यकभाष्ये एनं सम्प्रदायविद् इति आख्यापितवान्। श्रीभाष्यकारः रामानुजाचार्योऽपि २.१.१४ सूत्रस्य भाष्ये कस्यचन द्रमिडाचार्यस्य विषये उक्तवान्। उभावपि समानो जन इति नैकेषां विदुषां राधान्तः। मधुसूदनसरस्वतीरचितायां संक्षेपशारीरकटीकायां ब्रह्मनन्दीविरचितवाक्यानां सूत्ररूपाणां भाष्यकर्ता द्रविडाचार्य इति सूच्यते। आनन्दगिरिः तोटकाचार्यः इत्यादयः बहव आचार्या एतस्य उद्धरणं कृतवन्तः।

ब्रह्मनन्दी- आचार्यः मधुसूदनसरस्वती संक्षेपशारीरकस्य ३/२१७ श्लोकस्य टीकायाम् ब्रह्मनन्दी इत्यस्य नामोल्लेखं कृतवान्। अयमाचार्यः छान्दोग्योपनिषदः वाक्यकार आसीत् इति प्रसिद्धिः। अस्य विषये स्पष्टं प्रमाणं किमपि नोपलभ्यते।

गौडपादाचार्याः- एतेषां कालः षष्ठशतकमिति इति विदुषां राधान्तः। महर्षिः पतञ्जलिः अस्य गुरुरासीत् इति केचन तथा व्यासपुत्रः शुकः गुरुरासीत् इति केचन समालोचयन्ति यद्यपि तथा कथने नास्ति किमपि योग्यं प्रमाणम्। उत्तरगीताव्याख्या पञ्चीकरणवार्तिकं नृसिंहतापनीयभाष्यम् अनुगीताभाष्यम् इत्यादयो नैके ग्रन्था गौडपादप्रणेतृत्वेन प्रसिद्धाः। तत्र माण्डूक्यकारिका इति माण्डूक्योपनिषदमाधारीकृत्य लिखिता अद्वैतसिद्धान्तप्रतिष्ठापिका बहुप्रसिद्धा। अस्य कारिकाग्रन्थस्य चत्वारि प्रकरणानि भवन्ति। तेषां नामानि यथाक्रमम् आगमप्रकरणं, वैतथ्यप्रकरणम्, अद्वैतप्रकरणम्, अलातशान्तिप्रकरणम्। इमे आचार्या शंकरभगवत्पादस्य परमगुरवो भवन्ति। एभिर्लिखिता माण्डूक्यकारिका शंकरभगवत्पादेनापि व्याख्याता। तत्रैव व्याख्यानान्ते शंकरभगवत्पादः एतान् एवं प्रणमति- तं वै पूज्याभिपूज्यं परमगुरुममुं पादपादैर्नतोऽस्मि।

शंकराचार्यः- अष्टमशतके (७८८ ईशवीयाब्दे) केरलप्रदेशे अयम् आचार्यः शिवगुरुनाम्नः ब्राह्मणस्य पुत्रत्वेन जनिं प्राप्तवान्। आचार्योऽयं गोविन्दभगवत्पादानां शिष्यः तथा गौडपादाचार्याणां परमशिष्यः भवति। व्यासाज्ञया एव आचार्यः शंकरः ब्रह्मसूत्राणां भाष्यं लिखितवान् इति रूढिः। शंकरभगवत्पादः ब्रह्मसूत्रं विहायापि दशानाम् उपनिषदां तथा च श्रीमद्भगवद्गीतायाः अद्वैतपरकतया भाष्यं विरचितवान्। किञ्च विवेकचूडामणिः, उपदेशसाहस्री इत्यादिग्रन्थानां मोहमुद्गरादिस्तोत्राणां च प्रणेता भवति शंकरभगवत्पादः। यासामुपनिषदां भाष्यम् आचार्यैः कृतं ता हि-

ईश-केन-कठ-प्रश्न-मुण्ड-माण्डूक्य-तित्तिरिः।
ऐतरेयं च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं तथा।

श्वेताश्वतरोपनिषदः भाष्यमपि शंकराचार्यैः कृतमित्यपि केचित् आचक्षते। तस्मिन् समये विद्यमानं पूर्वमीमांसादर्शनस्य प्रबलं तेजः शमयित्वा अद्वैतदर्शनस्य विजयरथम् आभारतं चालितवान्। अनेन सन्न्यासाश्रमस्य दशनामिसम्प्रदायः सृष्टः किञ्च भारतस्य चतसृषु दिक्षु चत्वारः मठा प्रतिष्ठापिताः। अस्य चत्वारः शिष्याः प्रसिद्धाः पद्मपादाचार्यः तोटकाचार्यः सुरेश्वराचार्यः हस्तामलकाचार्यश्च। ८२० ईशवीयाब्दे शंकराचार्यः स्वधाम प्रपेदे। आचार्यस्य जीवनविषये श्लोकोऽयं बहु प्रसिद्धः-

अष्टवर्षे चतुर्वेदी द्वादशे सर्वशास्त्रवित्।
षोडशे कृतवान् भाष्यं द्वात्रिंशे मुनिरभ्यगात्।

शंकरात् परवर्तिनः केचन आचार्याः

पद्मपादाचार्यः- अस्य समय आसीत् ८०० ईशवीयाब्दः। अयमासीत् शंकराचार्यस्य साक्षात् शिष्यः। आश्रमस्वीकारात् पूर्वमस्य नाम आसीत् सनन्दनः, पिता चास्य विमलनामको ब्राह्मणः। अनेन शंकराचार्यरचितस्य चतुःसूत्रीभाष्यस्य उपरि पञ्चपादिकानामकं व्याख्यानं कृतम्। अनेन लिखिता अन्ये ग्रन्था यथा विज्ञानदीपिका, आत्मबोधव्याख्या, आत्मानात्मविवेकव्याख्या, तत्त्वमसिपञ्चकम् इत्यादयः।

सुरेश्वराचार्यः- अयमाचार्यः वार्तिककारनाम्ना सम्प्रदाये प्रसिद्धः। शांकरकाल एव अस्य कालः। अनेन शंकराज्ञया एव भाष्यस्य उपरि वार्तिकं लिखितम् इति श्रूयते। अस्य प्रसिद्धा ग्रन्था यथा तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यवार्तिकं, बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकं, नैष्कर्म्यसिद्धिः, प्रणवार्थकारिकाः। प्रसिद्धः मीमांसकः मण्डनमिश्र एव शंकराचार्यात् वादे पराभूय सुरेश्वराचार्यरूपेण तच्छिष्योऽभूत् इत्यपि केचित् वदन्ति।

प्रकाशात्मयतिः- अनन्यानुभवस्य शिष्यस्य प्रकाशात्मयतेः अपरं नाम आसीत् स्वयम्प्रकाशानुभवः। अयम् एकादशशतके आसीदिति उच्यते। अनेन पद्मपादाचार्यविरचितां पञ्चपादिकामवलम्ब्य पञ्चपादिकाविवरणनामकं व्याख्यानं विहितम्। इदं व्याख्यानमाश्रित्यैव अग्रे विवरणप्रस्थानमिति नूतनः सम्प्रदायः आरब्धः।

वाचस्पतिमिश्रः- अस्य आचार्यस्य कालः भवति नवमशतकस्य मध्यभागः। मिथिलादेशीय आसीदेष इति श्रूयते। वेदधर्मशास्त्रसांख्ययोगादिविषयेषु वाचस्पतिनाम्ना बहवः ग्रन्था प्रणीता विद्यन्ते। आचार्योऽयं सूत्रभाष्यस्य उपरि भामतीनाम्नीं काञ्चित् टीकां रचितवान्। परम् एतां टीकामाधारीकृत्य भावदीपिका-भामतीविलास-कल्पतर्वादयः ग्रन्था लिखिताः। एतां टीकामाश्रित्य सूत्रभाष्यस्य एकं प्रस्थानमेव आरब्धं भामतीप्रस्थानमिति।

आनन्दगिरिः- सन्न्यासस्वीकारात् पूर्वमस्य नाम आसीत् जनार्दन इति। सन्न्यस्तः अयम् आनन्दज्ञान आनन्दगिरि इति नाम्ना प्रथितः। आसीदयं द्वारकाशांकरपीठाधीशः। प्रकटार्थविवरणकारः अनुभूतिस्वरूपाचार्यः अस्य विद्यागुरुः किञ्च शुद्धानन्दः दीक्षागुरुरासीत् इति ज्ञायते। अस्य कालो भवति

त्रयोदशशतकम्। समग्रस्यापि प्रस्थानत्रयस्य उपरि यत् शांकरभाष्यमुपलभ्यते तस्य सम्पूर्णस्यापि व्याख्यानं कृतवान् अयमाचार्यः।

१५.२.२) ब्रह्म

अद्वैतदर्शने द्वितीयस्य कस्यचित् वस्तुनः याथार्थ्यं नाङ्गीक्रियते। अतो द्वितीयस्य निषेधात् इदम् अद्वैतम् उच्यते। तथाहि-

द्विधेतं द्वीतमित्याहुः तद्भावो द्वैतमुच्यते।
तन्निषेधेन चाद्वैतं प्रत्यग्वस्त्वभिधीयते।

अद्वैतदर्शने यत् ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपाद्यते तद्भवति सच्चिदानन्दस्वरूपम्। तच्च निर्गुणं निष्क्रियं शान्तम् अवाङ्मनसगोचरम्। यतो हि ईदृशस्य ब्रह्मणः स्वरूपं वाचा प्रकाशयितुम् अशक्यम् अतो नेति नेति मुखेन सर्वत्र उपदिश्यते। अतः अद्वैतशब्दस्य अर्थो भवति द्वैतनिषेधः, शुद्धस्य अद्वैतस्य प्रतिपादयितुम् अशक्यत्वात्। तथाहि श्रुतयः- न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनः (केन.उ.१.३), यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह (तै.उ.२.४), न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा (मुं.उ. ३.१.८), अदृश्यमव्यवहार्यम् अग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यम् (मां.उ.२.५), अस्थूलमनणु,। ब्रह्मणः एकत्वं प्रतिपादयितुं श्रुतौ उक्तमस्ति एकमेवाद्वितीयम् इति। तस्यार्थो भवति सजातीय-विजातीय-स्वगतभेदशून्यं ब्रह्म। त्रिविधभेदाः कथं भवन्ति इत्यस्मिन् विषये पञ्चदश्यां स्फुटमुक्तम्-

वृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादितः।
वृक्षान्तरात् सजातीयो विजातीयः शिलादितः। (२/२०)

ब्रह्म भवति सर्वविस्तृतं सर्वव्यापकं सर्वेषु पदार्थेषु अनुस्यूततया विद्यमानम्। प्रमाणं यथा श्रुतौ- सर्वं खल्विदं ब्रह्म, ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् इति। तथा च-

ब्रह्मैवेदम् अमृतं पुरस्तात् ब्रह्म पश्चात् ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण।
अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्। इति। (मुं.उ. २.१.११)

स्मृतौ अपि उक्तं- मयि सर्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे मणिगणा इव इति। अत एव ब्रह्मविज्ञाने सति सर्वविज्ञानं भवतीति अद्वैतसिद्धान्तः। ब्रह्मभिन्नस्य द्वितीयस्य अनङ्गीकाराय तथा अद्वैतसिद्धान्तस्थापनाय इदं छान्दोग्यवाक्यं दृढं प्रमाणं भवति- उत तमादेशमप्राक्ष्य येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति (छां.उ. ६.१.३)। तथा च मुण्डकवाक्यम् कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति (मुं.उ. १.१.३)। अत्र एकविज्ञाने सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातम्। द्वितीयस्य कस्यचित् वस्तुनः सत्ताङ्गीकारे सति इयं प्रतिज्ञा न सिद्ध्यति। इदं ब्रह्मैव जगतः उपादानकारणं निमित्तकारणं च। यतो हि अद्वैतदर्शने ब्रह्मभिन्नस्य अन्यस्य कस्यचित् सत्ता नाङ्गीक्रियते अतः जगतः उभयं कारणं ब्रह्मैव भवति नान्यत् किमपि। जगज्जन्मादिकारणत्वमेव ब्रह्मणः तटस्थं लक्षणम्। एवं कथने प्रमाणं द्वितीयं सूत्रं जन्माद्यस्य यतः इति। ब्रह्मणः जगत्कारणत्वे एताः श्रुतय उदाह्रियन्ते- यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति (तै.उ. ३.१) तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति (मुं.उ. २.१.१) अपरं च-

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति।
यथा स्वतः पुरुषात् केशलोमानि तथाक्षरात् सम्भवतीह विश्वम्। (मुं.उ. १.१.७)

१५.२.३) जगत्

अद्वैते यादृशं ब्रह्म प्रतिपाद्यते तादृशात् ब्रह्मणः न कस्यचित् वस्तुनः उत्पत्तिः भवितुमर्हति तर्हि दृश्यमानं जगत् कथं सम्भूतमिति प्रश्नः स्वाभाविकः। अत्रोच्यते यथा मृत्तः घट उत्पद्यते न तथा ब्रह्मणः जगत् उत्पन्नम्। अद्वैतिनां मते तु जगत् न सत्यम् अपि तु मिथ्याभूतम्। तथाहि अज्ञानात् यथा शुक्तौ रजत् प्रतीयते तथैव ब्रह्मणि जगत् उत्पन्नम्। अतः जगतः मिथ्यात्वे न कापि आपत्तिः नापि निर्धर्मकात् निर्गुणात् निष्क्रियात् ब्रह्मणः उत्पन्नत्वे। अद्वैतसम्प्रदाये इदं प्रसिद्धं वचनं भवति ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः। अज्ञातः रज्जुः यथा सर्परूपेण प्रतीयते निर्विशेषं ब्रह्मैव तथा जगद्रूपेण प्रतीयते। रज्जौ यथा परमार्थतः सर्पः कदापि नासीत् तद्वदेव जगत् परमार्थतः कदापि नास्ति। यतो हि जगत् न उत्पद्यते तस्मात् तस्य नाशो वा निरासो वा न सम्भवति। उक्तं हि गौडपादाचार्यैः माण्डूक्यकारिकायां- प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः इति। अतः अद्वैतवादः अजातवाद इत्यपि उच्यते। यद्यपि अद्वैतिभिरपि व्यावहारिकदशायां जगतः सत्ता अङ्गीक्रियते।

१५.२.४) माया

माया ब्रह्मणः शक्तिविशेषा तत एव सम्भूता। मायायाः नामान्तराणि- इयं माया अज्ञानम् अविद्या प्रकृतिः अक्षरम् अव्यक्तम् इत्यादिशब्दैः व्यवह्रियते। केचन एवं वदन्ति सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्था प्रकृतिरित्युच्यते। तस्या एव भेदद्वयम्। शुद्धसत्त्वप्रधाना भवति माया। मलिनसत्त्वप्रधाना भवति अविद्या। केषाञ्चित् मते ईश्वरोपाधिः माया जीवोपाधिः अविद्या।

मायास्वरूपं किमिति चेत् माया न सत् नापि असत्। त्रिषु कालेषु यस्य बाधः न भवति तत् सत्। सत् पदार्थस्तु ब्रह्मैव न माया, तस्या ब्रह्मज्ञानानन्तरं बाधितत्वात्। यत् कदापि न प्रतीयते तत् असत् यथा खपुष्पं शशशृङ्गम् इत्यादयः। माया तु प्रतीयते अतः न असत्। एवं च माया सदसद्भ्यामनिर्वचनीया। शंकरभगवत्पादेन विवेकचूडामणौ मायायाः स्वरूपमेवमुक्तं-

सन्नाप्यसन्नाप्युभयात्मिका नो भिन्नाप्यभिन्नाप्युभयात्मिका नो।
साङ्गाप्यनङ्गाप्युभयात्मिका नो महाद्भूतानिर्वचनीयरूपा।

गुणत्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां समूहो भवति माया। मायायाः त्रिगुणत्वे विद्वांसः एवं श्रुतिवाक्यं प्रमाणरूपेण दर्शयन्ति- अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम् इति। अत्र लोहितशुक्लकृष्णवर्णा यथाक्रमं रजःसत्त्वतमसां लिङ्गभूताः। श्रीमद्भगवद्गीतायामपि उच्यते- दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया। माया अज्ञानमिति शब्देनापि व्यवह्रियते। अज्ञानशब्दस्य अर्थस्तु ज्ञानाभाव इति न। अज्ञानं न अभावपदार्थः। अत्र अज्ञानशब्दस्य नञर्थः अभावे न अपि तु विरोधार्थे स्वीकरणीयः। एवम् अज्ञानशब्दस्य अर्थो भवति ज्ञानविरोधि। ज्ञानमाच्छादयति इत्यतः अज्ञानम्। एतत् सर्वं मनसि निधाय एव सदानन्दयोगीन्द्रेण

अज्ञानलक्षणमुक्तम्- अज्ञानं तु सदसद्भ्यामनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञानविरोधि भावरूपं यत्किञ्चित् इति वदन्ति।

१५.२.५) जीवस्वरूपम्

अद्वैते तु ब्रह्मणः जीवो न भिन्नः। ब्रह्मैव मायासंसर्गात् उपाधिपरिच्छिन्नं सत् जीव इत्युच्यते। अत एव अत्र बहुजीववादः न सम्भवति। जीवस्य परिमाणमपि विभुपरिमाणमित्युच्यते। जीवविषये अद्वैते मतत्रयमस्ति। तानि च प्रतिबिम्बवादमाश्रित्य अवच्छेदवादमाश्रित्य आभासवादमाश्रित्य च उत्पन्नानि। प्रतिबिम्बवादे अज्ञाने चित्प्रतिबिम्ब एव जीवः। अवच्छेदपक्षे तु अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं जीवः। किञ्च ब्रह्मण आभासमात्रं जीव इत्यपि केषाञ्चित् मतम्।

१५.२.६) प्रमाणानि

अद्वैतवेदान्ते षट् प्रमाणानि अङ्गीकृतानि। तानि हि प्रत्यक्षम् अनुमानम् उपमानं शब्दः अर्थापत्तिः अनुपलब्धिः इत्येतानि।

१५.२.७) मोक्षस्वरूपं तत्साधनानि च

ब्रह्मैक्यानुभूतिरेव मोक्षः। तथाहि निर्गुणब्रह्मविद्यानुशीलनकारिणाम् अहं ब्रह्मास्मि इत्याकारिका अनुभूतिरेव मोक्ष इत्युच्यते। अयं मोक्षः अद्वैते न कस्यचित् नूतनस्य वस्तुनः प्राप्तिः। यथा कण्ठस्था मणिमाला अज्ञानात् अपगता इति भाति अनन्तरं तस्य ज्ञाने सति सा प्राप्ता इव भवति तथैव जीवानां मोक्षप्राप्तिः। जीवस्य ब्रह्मणा सह अभेद एव अस्ति वस्तुतः, अज्ञानात् भेद इति मन्यन्ते। अज्ञाननाशे एव स्वस्वरूपस्य ज्ञानं सम्भवति तदा च मुक्तिः। अतः ज्ञानादेव मोक्षः न तु कर्मणा। कर्म तु चित्तशुद्धिं प्रति परम्परया कारणं भवितुमर्हति। उक्तं हि मुण्डकोपनिषदि-

ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः। (३.१.८)

कथं मोक्षप्राप्तये यत्नः कर्तव्यः- शमदमादिषट्सम्पत्तिसम्पन्नः अधिकारी निष्कामतया नित्यनैमित्तिकादि कर्म आचरति चेत् तस्य अन्तःकरणं शुद्धं भवति। शुद्धान्तःकरणेनैव आत्मदर्शनं सम्भवति। तथाहि शंकराचार्यवचनं शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने करणम् इति। एतादृशेन शुद्धचित्तेन अधिकारिणा श्रवणं मननं निदिध्यासनं अभ्यसनीयम्। "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति श्रुतिप्रमाणात् श्रवणं मननं निदिध्यासनमेव आत्मसाक्षात्कारे उपायभूतम्। एवञ्च एतेषाम् अभ्यासेन यदा अहं ब्रह्मास्मि इत्याकारिका अनुभूतिर्जायते तदा यथार्थानुभवः भवति। तदैव सर्वं खल्विदं ब्रह्म इत्यस्य सम्यक् अनुभवः सञ्जायते जगत् च स्वप्नवत् मिथ्येति प्रतीयते।

१५.२.८) मोक्षफलम्

जननमरणलक्षणात् संसारचक्रात् मुक्तिरेव मोक्षः। संसार एव बन्धः। यदा ब्रह्मैक्यानुभूतिः भवति तदा जगत् मिथ्येति प्रतीयते। ईदृशे मिथ्याभूते जगति जीवस्य पुनरागमनं न सम्भवति। श्रुतावपि न स

पुनरावर्तते इति मुक्तस्य पुनः संसारचक्रे आवर्तनं निरुद्धम्। स्मृतावपि उक्तं मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते। एवञ्च दुःखरूपं संसारचक्रं भित्वा ब्रह्मीभूय आनन्दानुभव एव मोक्षस्य फलम्।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. उत्तरमीमांसादर्शनं कस्य नामान्तरम्।

२. वेदान्तदर्शनं कं ग्रन्थमाधारीकृत्य प्रारब्धम्।

३. वेदान्तशब्देन किमुच्यते।

४. वेदान्तदर्शनस्य प्रवर्तकः कः।

५. ब्रह्मसूत्रे कति अध्यायाः सन्ति। तेषां नामानि लिखत।

६. अद्वैतवेदान्तस्य प्रवर्तकः कः।

७. अद्वैतवेदान्ते शंकरपरवर्तिनाम् त्रयाणाम् आचार्याणां नामानि लिखत।

८. सुरेश्वराचार्यस्य गुरुः कः।

९. अद्वैतशब्दस्य अर्थं दर्शयत।

१०. पञ्चपादिका केन रचिता, किमाधारीकृत्य च।

११. ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं किम्।

१२. ब्रह्मणः तटस्थलक्षणं किम्।

१३. जीवः अद्वैते किंस्वरूपः किंपरिमाणश्च।

१४. अद्वैते जगत् कीदृशम्।

१५. अद्वैतवेदान्ते कति प्रमाणानि अङ्गीकृतानि। कानि च तानि।

१५.३) शुद्धाद्वैतम्

शुद्धाद्वैतस्य प्रवर्तको भवति वल्लभाचार्यः। अनेन आचार्येण शंकराचार्येण अद्वैतवेदान्ते प्रतिपादितस्य मायावादस्य प्रमाणपुरःसरं खण्डनं कृत्वा शुद्धाद्वैतस्य प्रतिष्ठापनं कृतम्। तथा च निर्गुणरूपाया प्रेमलक्षणायाः भक्तेः प्रचारः कृतः। अस्या एव व्यावहारिकं स्वरूपं भवति पुष्टिमार्गः। अस्मिन् दर्शने कारणरूपेण किञ्च कार्यरूपेण ब्रह्म शुद्धमेव तिष्ठति। उक्तं हि गोस्वामिगिरिधराचार्येण-

मायासम्बन्धरहितं शुद्धमित्युच्यते बुधैः।
कार्यकारणरूपं हि शुद्धं ब्रह्म न मापिकम्।

शुद्धाद्वैतशब्दनिर्वचनम्- शुद्धाद्वैतशब्दः द्विधा व्याक्रियते-

१. शुद्धयोः अद्वैतं शुद्धाद्वैतम् इति षष्ठीतत्पुरुषः। तन्नाम शुद्धयोः जगज्जीवयोः ब्रह्मणः अद्वैतम् अभिन्नत्वं शुद्धाद्वैतं जगत् जीवश्च ब्रह्मणः अभिन्न एव इति तात्पर्यम्।

२. शुद्धं च अद्वैतं च शुद्धाद्वैतमिति कर्मधारयः। तस्यार्थः ब्रह्मणः यद् अद्वैतं तच्च शुद्धं मायासम्बन्धरहिम् इत्यर्थः।

१५.३.१) आचार्यपरम्परा

यद्यपि शुद्धाद्वैतसम्प्रदायस्य प्रवर्तको भवति वल्लभाचार्यः तथापि तेनापि रुद्रसम्प्रदायस्यैव मतं किञ्चित् अभिनवरूपेण उपस्थापितमिति केचन विद्वांसः। रुद्रसम्प्रदायस्य प्रवर्तको भवति विष्णुस्वामी। अतः शुद्धाद्वैतस्य आचार्यपरम्परायाम् एतस्य विषयेऽपि चर्चा विधेया।

विष्णुस्वामी- वैष्णवानां ये चत्वारः सम्प्रदायाः सन्ति तत्र रुद्रसम्प्रदायस्य प्रवर्तको भवति अयमाचार्यः। त्रयोदशशतकस्य मध्यभागः अस्य आचार्यस्य समयः आसीत्। प्रसिद्धटीकाकारेण श्रीधरस्वामिना स्वभावार्थटीकायां विष्णुस्वामिरचितस्य सर्वज्ञसूक्तस्य बहुशः उल्लेखः कृतः। सैद्धान्तिकपक्षे व्यावहारिकपक्षे च वल्लभाचार्येण अस्मात् आचार्यात् स्वमतं भिन्नं सम्पादितम्। अत एव परमार्थपक्षे शुद्धाद्वैतस्य व्यावहारिकपक्षे पुष्टिमार्गस्य विधानं जातम्।

वल्लभाचार्यः- दर्शनस्यास्य प्रवर्तक आचार्यः यज्ञनारायणभट्टस्य वंशजः आसीत्। यद्यपि अस्य कालविषये मतिमताम् अनैक्यम् अस्ति तथापि षोडशशतकः अस्य समयकाल इति साम्प्रदायिकाः। वाराणस्याम् अधीतशास्त्रोऽयम् स्वकुशाग्रधीकारणात् बाल-सरस्वती-वाक्पतिः इत्युपाधिना भूषितः। यद्यपि अनेन आचार्येण लिखिताः चतुरशीतिः ग्रन्थाः सन्ति इति सम्प्रदाये प्रसिद्धिः तथापि त्रिंशत् एव अद्यत्वे उपलभ्यन्ते। केचन प्रसिद्धा ग्रन्था यथा -

अणुभाष्यम्- ब्रह्मसूत्रस्य उपरि लिखितं भाष्यम्।

सुबोधिनी- श्रीमद्भागवतस्य टीका।

पूर्वमीमांसाभाष्यम्- जैमिनिसूत्राणां भाष्यम्।

गोपीनाथः- अयं भवति वल्लभाचार्यस्य ज्येष्ठः पुत्रः। वल्लभाचार्यस्य प्रयाणानन्तरम् अनेनैव सम्प्रदायः स्वहस्तेन रक्षितः। एषोऽपि आसीत् महान् विद्वान् शास्त्रेषु निष्णातः। यद्यपि साधनदीपिका इत्याख्यः एक एव ग्रन्थ उपलभ्यते परन्तु इतोऽपि त्रयाणां ग्रन्थानाम् उल्लेखः प्राप्यते। ते हि सेवाविधिः नामनिरूपणविधिः वल्लभाष्टकम् इत्येते।

विट्ठलनाथः- वल्लभाचार्यस्य कनिष्ठः पुत्र एष षोडशशतके जनिं प्राप्तवान्। मेधावी अयम् ऊनविंशे एव वयसि वेदं किञ्च श्रीमद्भागवतम् अधीतवान्। सम्प्रदाये अस्य प्रसिद्धिः अनेकक्षितिपश्रेणिमूर्धासक्तपदाम्बुजः इति अस्ति। विदुषोऽस्य प्रायः पञ्चाशत् ग्रन्थाः सम्प्रदाये प्रसिद्धाः। तन्मध्ये प्रमुखा यथा श्रीवल्लभाष्टकं, श्रीस्फुरत्कृष्णप्रेमामृतं, श्रीयमुनाष्टपदी, ललितत्रिभङ्गस्तोत्रम् इत्यादयः।

गोस्वामिगिरिधराचार्यः- अयमासीत् विठ्ठलनाथस्य ज्येष्ठपुत्रः। पञ्चचत्वारिंशत् वयसि एव अयम् आचार्यपदवीं प्राप्तवान्। अनेन कृतौ द्वौ ग्रन्थौ यथा गद्यमन्त्रटीका, उत्सर्वनिर्णयस्तोत्रं च।

१५.३.२) ब्रह्म

ब्रह्म सच्चिदानन्दस्वरूपम्। अत्र ब्रह्म सविशेषं निर्विशेषमिति द्वैविध्यं नाप्नोति। एकमेव ब्रह्म अस्तिवाचिशब्देन सगुणरूपेण निरूप्यते किञ्च नास्तिवाचिशब्देन निर्गुणरूपेण निरूप्यते। व्यावहारिकावस्थायां ब्रह्म जगतः सृष्टेः स्थितेः प्रलयस्य च कर्ता भवति। ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्तिमत् भवति। सविशेषं ब्रह्म नामरूपाभ्यां व्याकृतं तथा उपाधिविशिष्टं भवति। इदं स्वरूपमेव ईश्वर इत्युच्यते। उपासनार्थं भक्तानां बहु इष्टं भवति इदं स्वरूपम्। नामरूपाभ्याम् अव्याकृतं निरुपाधिकं भवति निर्विशेषं ब्रह्म। इदमेव परमात्मेति उच्यते। एतदेव यथार्थस्वरूपं ब्रह्मणः निर्विकल्पकं निराकाररूपम् सत्।

अत्र ब्रह्मणः द्वे स्वरूपे अङ्गीक्रियेते। वल्लभमतानुसारं ब्रह्म सर्वशक्तिमत् सर्वस्वतन्त्रं तथा सर्वव्यापकं गुणरहितं सर्वज्ञम्। ऐश्वर्यादिषड्गुणोपेतम् अपि तत् सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं भवति। तदेव प्रकृतिरूपेण भोग्यं भवति पुरुषरूपेण भोक्ता भवति तथा च द्वयोरपि नियामकः ईश्वरः। ब्रह्मणः अनन्तरूपाणां सत्त्वेऽपि तत् कूटस्थं सर्वविरुद्धधर्माणामाश्रयभूतं तर्केण अगम्यं च भवति।

अत्रापि ब्रह्मणः जगतः अभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वम् अङ्गीकृतम्। यथा कश्चित् मृत्पिण्डं ज्ञात्वा सर्वस्यापि मृदः ज्ञानं सम्भवति तथा ब्रह्मणः ज्ञाने सति ततः उत्पन्नां जीवानां जगतश्च ज्ञानं सम्भवति। यथा मृदपि सत्यं तद्विकारः घटोऽपि सत्यः तद्वदेव ब्रह्म सत्यं तत उत्पन्नं जगत् जीवोऽपि सत्यः। एवं च ब्रह्मणो निर्गुणत्वं तथा अनन्तगुणत्वं यच्च एकस्मिन् विरुध्यते तत् प्रतिपाद्यते। वल्लभमते यथा सर्पः कदाचित् कुण्डलीरूपेण तिष्ठति कदाचित् रज्जुवत् लम्बो भवति तद्वदेव ब्रह्मणः रूपद्वयं सम्भवति। निर्गुणमपि ब्रह्म भक्तानां कामनानुसारं नैकानि रूपाणि धत्ते।

बालकृष्णभट्टमतानुसारं श्रीकृष्ण एव परब्रह्म पुरुषोत्तमः। श्रीमद्भगवद्गीतावचनात् श्रीकृष्णस्य निर्विशेषत्वादिगुणाः वर्ण्यन्ते। यथा- मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय। एवं च अपाणिपादो जनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः इत्यादिश्रुतिवाक्यानां श्रीकृष्णे अन्वयं साधयन्ति। शुद्धाद्वैतमतानुसारं ब्रह्मणः रूपद्वयं वक्तुं शक्यम् तद्धि परब्रह्म पुरुषोत्तम इत्येकम् अपरं च अक्षरं ब्रह्म।

परब्रह्म पुरुषोत्तम- श्रीकृष्ण एव द्विभुजः अथवा चतुर्भुजः सन् वृन्दावने अथवा वैकुण्ठादिषु स्थानेषु तद्ध्यानपरैः भक्तैः सह रममाणः तिष्ठति। भक्ताश्च तेन सह आनन्दमनुभवन्ति।

अक्षरब्रह्म- श्रीकृष्ण एव समग्रस्य प्रपञ्चस्य कारणस्वरूपो भवति। तथाहि तस्य यदा इच्छा भवति बहु स्याम प्रजायेय इति तदा ततः आनन्दांशस्य तिरोभावो भवति। कश्चन नवीनमेव रूपम् आविर्भूयते तदा यच्च सर्वकारणकारणम्। इदमेव अक्षरब्रह्मशब्दवाच्यम्। उक्तं च श्रीमद्भागवते- "तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम्" इति (३/११/४१)। एतस्मात् अदृश्यत्वादिगुणस्वरूपात् अक्षरादेव देवमनुष्यगन्धर्वादीनां भूतानामुत्पत्तिः भवति।

१५.३.३) जीवस्वरूपम्

भगवान् एव रमणेच्छया आत्मनः आनन्दांशं तिरोधाय केवलं सद्रूपेण चिदंशेन च आत्मानं बहुधा प्रकटीकरोति। तदैक्षत बहु स्याम प्रजायेय इति श्रुतिवाक्यमेव एतादृशमतस्य पोषकम्। ईश्वरस्य एव इदं नूतनं रूपं जीव इत्युच्यते। अतः जीवस्य उत्पत्तिः न भवति देहधारणवशादेव जायते म्रियते इत्यादयः व्यवहाराः सम्भवन्ति। शुद्धाद्वैते जीवः अणुपरिमाणः भवति। अत्र जीवस्य त्रयो भेदाः सम्भवन्ति। ते हि शुद्धजीवः, संसारी जीवः, मुक्तजीवः।

शुद्धजीवः- यथा अग्नेः स्फुलिङ्गा उत्पद्यन्ते तथैव कारणस्वरूपात् अक्षरात् जीवः व्युच्चरितः भवति। अविद्यासम्पर्कात् पूर्वम् अतिरोहितानन्दः ऐश्वर्यादिषड्गुणोपेतः जीवः शुद्धजीव इत्युच्यते।

संसारी जीवः- तिरोहिते आनन्दांशे मायासंसर्गाच्च ऐश्वर्यादीनां लोपे सति जीवः संसारी इत्युच्यते। अविद्यासम्बन्धवशात् तस्य बन्धः जायते अत एव जननमरणचक्रे आबद्धो भवति। अयं जीवः सर्वविधसुखदुःखानां भोगं करोति तदर्थं च स्थूलसूक्ष्मादिनानाशरीराणां धारणं करोति।

मुक्तजीवः- संसारी जीवः यदा अनेकप्रकारकाणां दुःखानां भोगवशात् आत्मानं उद्धर्तुकामः भगवतः शरणमायाति तदा भगवदनुग्रहेण स मायायाः मुक्तो भूत्वा मूलस्वरूपमाप्नोति। इयमेव जीवस्य मुक्तावस्था।

१५.३.४) जगत्

अत्र जगत् सत्यस्वरूपं भवति। जगत् साक्षात् ईश्वरकार्यं भवति न च प्राकृतं न वा परमाणुजन्यं न वा विवर्तरूपम् असद्रूपं वा किञ्चित्। "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" इति श्रीमद्भगवद्गीतावचनात् सद्रूपात् परमात्मनः असद्रूपस्य प्रपञ्चस्य सम्भवः असम्भवः। अत एतेषां मते-प्रपञ्चो भगवत्कार्यः तद्रूपो माययाभवत्।

इदं जगत् अधिकारिभेदेन भिन्नतया प्रतिभाति। तथाहि उत्तमाधिकारिणां सविधे जगदिदं ब्रह्मात्मकं शुद्धं च भवति। शास्त्राभ्यासेन संस्कृतमतीनां मते तु जगत् परमात्मधर्मेण युक्तं सत् सत्यभूतं भवति। जगति मायाधर्मा ये भवन्ति ते तु मिथ्याभूताः। अविवेकिनस्तु मन्यन्ते जगत् ब्रह्मणः मायायाश्च धर्मेण उत्पन्नं किमपि सत् वस्तु। हरितोपनेत्रेण यथा सर्वं हरितं दृश्यते परन्तु तस्य हरितवर्णं मिथ्या भवति तद्वत् मायाधर्माः सर्वे मिथ्या इति एते नाङ्गीकुर्वन्ति। इयं तु भवति अधिकारिणां भेददृष्टिः, न हि जगतः वास्तविकं स्वरूपमीदृशम्। जगत् तु नित्यं सत्यं ब्रह्मस्वरूपं भवति।

१५.३.५) प्रमाणानि

शुद्धाद्वैते त्रीण्येव प्रमाणानि अङ्गीकृतानि। तानि हि प्रत्यक्षम् अनुमानं शब्दः इति।

श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम्।
प्रमाणेष्वनवस्थानाद् विकल्पात् स विरज्यते।

इति श्रीमद्भागवतवचनानुसारं यद्यपि गोस्वामिपुरुषोत्तमेन प्रस्थानरत्नाकरे एतेषामुल्लेखः कृतः परन्तु अधिका विद्वांसः ऐतिह्यं शब्दप्रमाणे एव अन्तर्भावयन्ति। अतः त्रीण्येव प्रमाणानि।

१५.३.६) मोक्षस्वरूपं तत्साधनं च

वैष्णवदर्शने आध्यात्मिकात् आधिदैविकात् आधिभौतिकात् तापात् ऐकान्तिकी निवृत्तिः एव मोक्षः निर्वाणं वा। मायया बद्धस्य जीवस्य मुक्तिः न भवति। मुक्तस्य जीवस्य पञ्चविधात् अध्यासात् देहाध्यासात् इन्द्रियाध्यासात् प्राणाध्यासात् अन्तःकरणाध्यासात् स्वरूपविस्मृतेश्च निवृत्तिः भवति। अध्यासात् मुक्तौ सत्यां जन्ममरणात् स्वतः निवृत्तिः भवति। मुक्तिरपि द्विप्रकारका भवति सात्त्विकानां भवति सायुज्यमुक्तिः निर्गुणानां भवति ब्रह्मभावमुक्तिः। सायुज्यमुक्तिर्नाम भगवल्लीलास्वादः। जीवस्य श्रीकृष्णेन सह दिव्यवृन्दावने लीला तथा तेन सह नित्यसम्बन्ध एव मोक्षः। केचन उत्तमाधिकारिणः जीवाः सत्सङ्गादिपुण्येन भक्तिमार्गोक्तानाम् अनुष्ठानेन च सालोक्यरूपां सायुज्यरूपां सामीप्यरूपां सारूप्यरूपां मुक्तिं च अधिगच्छन्ति। ततः अक्षरब्रह्मणि लीना भवन्ति। एषा एव ब्रह्मभावमुक्तिः सा च परमानन्दस्वरूपा।

वल्लभाचार्योक्तां क्रममुक्तिं सद्योमुक्तिं च आधारीकृत्य बालकृष्णभट्टेन प्रतिपादिता चतुर्विधा मुक्तिः। आद्या **ऐहिकी** मुक्तिः यथा सनकादिमुनीनाम्। द्वितीया **पारलौकिकी** उत्तमाधिकारिणां वृन्दावनादिषु दिव्यलोकेषु स्थितिः। तृतीया **परममुक्तिः** शुद्धब्रह्मरूपेण अवस्थानम्। चतुर्थी देवानां **नित्यलीलाप्रवेशरूपा** मुक्तिः।

शुद्धाद्वैते मोक्षसाधनत्वेन पुष्टिमार्गस्य विधानं कृतम्। आचार्येण आनन्दतीर्थेन यथा स्वदर्शने मोक्षसाधनत्वेन भक्तिमार्गस्य विधानं कृतं तथैव वल्लभाचार्येण पुष्टिमार्गस्य आविष्कारो विहितः। पुष्टिमार्गस्य नामकरणस्य मुख्यमाधारं भवति श्रीमद्भागवतमहापुराणम्। तत्र द्वितीये स्कन्धे पुष्टिशब्दस्य वैशद्येन आलोचनं कृतम्। पुष्टिर्नाम पोषणम्। भगवदनुग्रहेण एव जीवस्य पोषणं भवति यथा उक्तं श्रीमद्भागवते- पोषणं तदनुग्रहः। भक्तिमार्गस्य एव किञ्चित् नामान्तरं भवति पुष्टिमार्गः। यद्यपि वल्लभाचार्यः कर्म ज्ञानं भक्तिः एतेषां त्रयाणामेव भगवत्प्राप्त्युपायत्वेन ग्रहणं कृतवान् तथापि भक्तिमार्गस्यैव तेन उत्कर्षता अङ्गीकृता।

पाठगतप्रश्नाः-२

१६. शुद्धाद्वैतस्य प्रवर्तकः कः।

१७. शुद्धाद्वैतशब्दस्य निर्वचनं प्रदर्शयत।

१८. ललितत्रिभङ्गस्तोत्रं केन रचितम्।।

१९. कतिप्रकारकाः जीवाः सम्भवन्ति शुद्धाद्वैते।

२०. जगत् शुद्धाद्वैते सत्यं वा मिथ्या वा।

२१. प्रपञ्चस्य निमित्तकारणं किं शुद्धाद्वैतानुसारम्।

२२. कति प्रमाणानि स्वीकृतानि शुद्धाद्वैते।

२३. जीवस्य मुक्तिः किंस्वरूपा शुद्धाद्वैते।

२४. ब्रह्मसूत्रस्य उपरि शुद्धाद्वैतसम्प्रदायसम्मतं भाष्यं किं केन च रचितम्।

२५. जीवस्य परिमाणं किम्।

१५.४) अचिन्त्यभेदाभेदः

आचार्यः बलदेवः अस्य दर्शनस्य प्रवर्तकः। अस्य अपरं नाम भवति विद्याभूषणः। अनेन सूत्रभाष्याणामुपरि गोविन्दभाष्यनामकं भाष्यं रचितम्। मतमिदं श्रीकृष्णचैतन्येन आदृतमतः गौडीयवैष्णवैः अनुसर्यते परिपाल्यते च। एवं श्रूयते यत् श्रीकृष्णचैतन्यः श्रीमद्भागवतं किञ्च मध्वाचार्यस्य पूर्णप्रज्ञभाष्यं स्वीयमतरूपेण स्वीकृत्य लोकेभ्यः प्रसारयति स्म। तद्भाष्यं यत्र यत्र श्रीमद्भागवतस्य विरोधि भवति तत्र तत्र तेन परिष्कारः विधीयते स्म। सा व्याख्या एव परम्पराक्रमेण श्रीजीवगोस्वामिनः विश्वनाथचक्रवर्तिनश्च विद्याभूषणमहोदयैः प्राप्ता। तामेव व्याख्यां श्रीगोविन्देन स्वप्नादिष्टः सन् स भाष्यरूपेण व्यरचयत्।

अस्मिन् मते वेदाध्ययनेन वेदविहितकर्मणा च यस्य चित्तं शुद्धं स नित्यानित्यविवेकवान् अधिकारी भवति। अत्र एते पदार्थाः अङ्गीक्रियन्ते- ईश्वरः जीवः प्रकृतिः कालः कर्म। जीवादिपदार्थचतुष्टयं ब्रह्मसम्बद्धं कर्म केवलं जडं तच्च अदृष्टादिनानाशब्दैः व्यवह्रियते। कर्म अनादि परन्तु विनाशि।

१५.४.१) ब्रह्म

विशुद्धः अनन्तगुणयुक्तः अचिन्त्यशक्तिमान् सच्चिदानन्दविग्रहः श्रीकृष्ण एव जगत्कारणः। अयं नित्यज्ञानानन्दादियुक्तः विभुः। प्रकृतिना अस्पृष्टः सन् स्वतन्त्रः। अयमेव जीवस्य भोगापवर्गयोः विधानं करोति। रूपहीनः सन्नपि भक्तानाम् उद्धाराय धृतविग्रहो भवति। लोकानां पालनाय एव अयं धरायामवतरति। तथाहि त्रिविधा अवताराः स्वीक्रियन्ते अंशावतारः गुणावतारः शक्त्यावेशावतारः। तत्र अंशावतारः द्विविधः पुरुषावतारः यथा कारणार्णवशायी भगवान् नारायणः, लीलावतारः मत्स्यकूर्मादिः। गुणावतारो यथा ब्रह्मविष्णुमहेशादिः। शक्त्यावेशावतारः यथा सनकव्यासादिः।

१५.४.२) जीवः

जीवः ब्रह्मणः एव एकदेशः परन्तु ततः भिन्नः अणुपरिमाणः। भवति अयं ज्ञाता सत्त्वादिगुणत्रययुक्तः परमात्माधीनः श्रीहरेः नित्यदासस्वरूपः। परमात्मनः अंशिनः अंशः किञ्च तस्यैव चैतन्यरूप इति कृत्वा अभिन्नः, अणुपरिमाणः ईश्वरनियम्य इत्यतः भिन्नोऽपि भवति जीवः। एवं परमेश्वरस्य अचिन्त्यशक्तिप्रभावेण भिन्नोऽपि अभिन्नः इत्यतः दर्शनमिदम् अचिन्त्यभेदाभेद इति उच्यते। परमात्मनः अंशोऽपि द्विप्रकारकः भवति स्वांशः स्वरूपांशः च। स्वांशो नाम मत्स्यादिः अवतारः स्वीकरणीयः। स्वरूपांशो नाम जीवः।

१५.४.३) जगत्

परमात्मा मायाशक्तिप्रभावेण ईक्षणमात्रेणैव जगत् सृजति। इयं माया भवति सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था तथा नित्या। माया प्रकृतिः अविद्या इत्यादिनानाशब्दैः व्यवह्रियते। मायाशक्त्या जीवशक्त्या च परमेश्वरः जगत उपादानकारणं पराशक्त्या च निमित्तकारणं भवति। एतेन परमात्मनः कूटस्थत्वस्य विरोधो न भवति। यतः उपादाकारणस्यैव परिणामो भवति न तु निमित्तकारणस्य। निमित्तकारणरूपेण स कूटस्थ एव तिष्ठति। जगन्निर्माणाय परमेश्वरस्य ईक्षणं सत्यं, तस्मादेव पृथिव्यादिभूतानामपि सत्यत्वम्।

अत्र सृष्टिप्रक्रिया एवंरूपा- आदौ परमेश्वर एव आसीत्। ततः माया उत्पन्ना, परमात्मनः ईक्षणेनैव सा कार्यप्रवृत्ता भवति। तत अक्षरवाच्यम् अव्यक्तं जायते। अक्षरात् महतः उत्पत्तिः महतः अहंकारस्य। सात्त्विकाहंकारात् मनसः देवतानां च। राजसाहंकारात् इन्द्रियाणामुत्पत्तिः भवति। तामसाहंकारात् शब्दतन्मात्राणां ततः पञ्चभूतानि जायन्ते। सर्वत्रैव ब्रह्म कारणात्मना प्रविश्य सृष्टिकार्यं सम्पादयति। अत्र मुख्यप्राणः साक्षात् ब्रह्मणः उत्पन्नः। अत्र मुख्यप्राणः भौतिकात् वायोः भिन्नः सन्नपि न वह्न्यादिवत् सम्पूर्णः भिन्नः पदार्थः अपि तु वायुविशेषमात्रः। महाभूतानामुत्पत्त्यनन्तरं परमेश्वरस्य इच्छयैव पञ्चीकरणद्वारा नामरूपाभ्यां तेषाम् अभिव्यक्तिः भवति ततः स्थूलब्रह्माण्डस्य उत्पत्तिः भवति।

१५.४.४) मोक्षस्वरूपं तत्साधनञ्च

यज्ञः दानं तपः शमदमादिः भक्तिः वैराग्यम् उपासना इत्यादीनामनुष्ठानेन भगवान् प्रत्यक्षः भवति। भक्तस्य भक्त्या प्रसन्नः सन् भगवान् स्वस्य अचिन्त्यकृपाशक्त्या भक्तस्य सविधे आत्मस्वरूपम् अभिव्यञ्जयति। एकरूपः सन्नपि स सख्यदासादिनानाभावेन भक्तस्य निकटे आत्मानं प्रकटीकरोति। जीवस्य वैराग्ये उदिते सति सन्न्यासस्वीकारस्यापि विधानमस्ति अस्मिन् मते। अत्रापि ज्ञानोत्पत्तौ यज्ञादिकर्माणाम् आवश्यकता नास्ति अतः ज्ञानकर्मसमुच्चयवादः अत्रापि नाङ्गीकृतः।

ब्रह्मलोके गमनानन्तरं श्रीकृष्णस्य सायुज्यमेव मुक्तिः। इयं मुक्तिः ब्रह्मज्ञाने सत्यपि यावत् प्रारब्धस्य क्षयो न भवति तावत् नोपलभ्यते। साधनेन सिद्धः स्थूलदेहत्यागानन्तरं सूक्ष्मशरीरेण अर्चिरादिद्वारा देवयानमार्गेण ब्रह्मलोकं गच्छति परंब्रह्म च प्राप्नोति। अथवा भगवान् तस्य अतिप्रियं भक्तम् अर्चिरादिव्यतिरेकेणैव गरुडकर्तृकं स्वधाम प्रापयति। अत्र तस्य सूक्ष्मदेहस्य नाशः किञ्च ब्रह्मलोके भोगार्थं योग्यं शरीरम् उत्पद्यते। सत्यसंकल्पः सत्यकामः पुरुषः अत्र दिव्यम् ऐश्वर्यम् अनुभवति। परमेश्वरस्य अनुग्रहेणैव स सर्वज्ञो भवति परन्तु जगत्सृष्टिसामर्थ्यं तस्य न भवति। ब्रह्मलोकात् मुक्तानां जगति पुनरावर्तनं न सम्भवति।

पाठगतप्रश्नाः-३

२६. अचिन्त्यभेदाभेदसम्मतं भाष्यं केन रचितम्।

२७. गोविन्दभाष्यं कमाधारीकृत्य लिखितम्।

२८. परमात्मा कथम् जगत् सृजति।

२९. सात्त्विकाहंकारात् केषामुत्पत्तिः भवति।

३०. कतिविधा अवताराः स्वीक्रियन्ते।

३१. मत्स्यकूर्मादिः कीदृशः अवतारः।

३२. अचिन्त्यभेदाभेदे कः अधिकारी।

३३. मुक्तः पुरुषः सर्वज्ञः अल्पज्ञो वा।

पाठसारः

उपनिषत्सु मानवानां परमपुरुषार्थसाधिका ब्रह्मविद्या उपदिष्टा अस्ति। अत एव उपनिषत् समग्रस्यापि वेदस्य सारभूता सती वेदान्तशब्देन व्यवह्रियते। उपनिषद्वाक्यानि आधारीकृत्यैव भगवता बादरायणेन सूत्रात्मकः ग्रन्थः प्रणीतः। अत्र आपातविरुद्धवाक्यानि समन्वितानि भवन्ति। एनं ग्रन्थमाश्रित्यैव विविधानि भाष्याणि रचितानि तदनुसारं सम्प्रदायोऽपि प्रारब्धः।

अद्वैतदर्शनं भवति शंकराचार्यप्रवर्तितम्। अत्र केवलं ब्रह्मण एव सत्ता अङ्गीक्रियते। शुद्धब्रह्मणः स्वरूपस्य प्रतिपादयितुम् अशक्यत्वात् नेति नेति मुखेन सर्वत्र व्यपदिश्यते। अतः द्वैतस्य निषेधात् इदम् अद्वैतमुच्यते। अत्र जगत् शुक्तिरूप्यवत् प्रातिभासिकं भवति न यथार्थम्। जीवः ब्रह्मस्वरूप एव भवति तस्य च विभुपरिमाणत्वमङ्गीक्रियते। मोक्षश्च विस्मृतस्य कण्ठस्थहारस्य प्राप्तिरिव भवति।

शुद्धाद्वैतदर्शनं वल्लभाचार्येण प्रवर्तितम्। वैष्णवसम्प्रदायेषु एव अस्य मतम् अन्तर्भवति। एतन्मते जगत् सत्यं भवति ब्रह्मण उत्पन्नत्वात्। जीवाः ब्रह्मण उत्पन्ना नित्यरूपाः अणुपरिमाणाः। अनेन मोक्षलाभार्थं कश्चित् पुष्टिमार्गः विहितः। मोक्षप्रकारा अपि विविधा दर्शिताः।

अत्यन्तं नवीनं दर्शनं भवति अचिन्त्यभेदाभेदः। अस्य प्रवर्तने मुख्यः वस्तुतः श्रीकृष्णचैतन्यः, यः मध्वाचार्यस्य पूर्णप्रज्ञभाष्यं श्रीभागवतानुसारं व्याख्याति स्म। तस्यैव ग्रन्थरूपं प्रदत्तवान् बलदेवः गोविन्दभाष्यरूपेण। अत्रापि जगत् सत्यं भवति। जीवा ब्रह्मणः उत्पन्नाः तस्यैव अंशस्वरूपाः परन्तु ततो भिन्ना भवन्ति। जीवस्य परिमाणम् अणुपरिमाणं भवति। अत्र श्रीकृष्णसायुज्यमेव मुक्तिः सख्यदास्यादिभावेन तस्य सेवा एव मोक्षोपायः।

पाठान्तप्रश्नाः

१. वेदान्तदर्शनस्य विषये किञ्चित् आलोचयत।

२. अद्वैतवेदान्तस्य कतिपयानाम् आचार्याणां विषये समासेन निरूपयत।

३. अद्वैतवेदान्ते ब्रह्मस्वरूपम् आलोचयत।

४. मायायाः वैशिष्ट्यं विशदयत अद्वैतानुसारम्।

५. मोक्षः कथं प्राप्तव्य इत्यस्मिन् विषये अद्वैतशास्त्रे किमुपदिश्यते।

६. यथास्पृहं केषांचन शुद्धाद्वैतिनाम् आचार्याणां विषये विशदयत।

७. जीवानां स्वरूपं कथं प्रतिपाद्यते शुद्धाद्वैते।

८. पुष्टिमार्गेण किं भवति।

९. जीवस्य मुक्तिः किंस्वरूपा शुद्धाद्वैते।

१०. अचिन्त्यभेदाभेदे जीवस्य मुक्तिः कथं भवति प्रतिपादयत्।

११. शुद्धाद्वैते ब्रह्म स्वरूपं किमस्ति।

१२. सृष्टिप्रक्रिया कीदृशी अचिन्त्यभेदाभेदानुसारम्।

१३. अद्वैते कथं निर्गुणं ब्रह्म जगतः उपादानकारणं निमित्तकारणं च भवति।

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि

उत्तराणि-१

१. उत्तरमीमांसादर्शनं वेदान्तदर्शनस्य नामान्तरम्।

२. वेदान्तदर्शनं ब्रह्मसूत्रम् आधारीकृत्य प्रारब्धम्।

३. वेदान्तशब्देन उपनिषद् उच्यते।

४. वेदान्तदर्शनस्य प्रवर्तकः भगवान् बादरायणः।

५. ब्रह्मसूत्रे चत्वारः अध्यायाः सन्ति। तेषां नामानि यथाक्रमं समन्वयाध्यायः, अविरोधाध्यायः, साधनाध्यायः, फलाध्यायः।

६. अद्वैतवेदान्तस्य प्रवर्तकः शंकराचार्यः।

७. अद्वैतवेदान्ते शंकरपरवर्तिनः त्रयः आचार्या यथा पद्मपादाचार्यः सुरेश्वराचार्यः वाचस्पतिमिश्रः।

८. सुरेश्वराचार्यस्य गुरुः शंकराचार्यः।

९. नास्ति द्वैतं यत्र तद् अद्वैतं द्वैतनिषेधः अस्यार्थः।

१०. पञ्चपादिका पद्मपादाचार्येण रचिता, ब्रह्मसूत्रस्य चतुःसुत्रीभाष्यमाधारीकृत्य।

११. ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं सच्चिदानन्दत्वम्।

१२. ब्रह्मणः तटस्थलक्षणं जगज्जन्मादिकारणत्वम्।

१३. जीवः अद्वैते ब्रह्मस्वरूप एव। स च विभुपरिमाणः।

१४. अद्वैते जगत् शुक्तिरजतवत् प्रातिभासिकं मिथ्या।

१५. अद्वैतवेदान्ते षट् प्रमाणानि अङ्गीकृतानि। तानि हि प्रत्यक्षम् अनुमानम् उपमानं शब्दः अर्थापत्तिः अनुपलब्धिः।

उत्तराणि-२

१६. शुद्धाद्वैतस्य प्रवर्तकः वल्लभाचार्यः।

१७. शुद्धाद्वैतशब्दस्य निर्वचनं- शुद्धयोः अद्वैतं शुद्धाद्वैतमिति षष्ठीतत्पुरुषः, शुद्धं च अद्वैतं च शुद्धाद्वैतम् इति कर्मधारयसमासः।

१८. ललितत्रिभङ्गस्तोत्रं विट्ठलनाथेन रचितम्।

१९. शुद्धजीवः संसारिजीवः मुक्तजीव इति त्रिविधा जीवाः सम्भवन्ति शुद्धाद्वैते।

२०. शुद्धाद्वैते जगत् सत्यं भवति।

२१. प्रपञ्चस्य निमित्तकारणं शुद्धाद्वैतानुसारं ब्रह्मैव भवति।

२२. प्रत्यक्षम् अनुमानं शब्द इति त्रीणि प्रमाणानि स्वीकृतानि शुद्धाद्वैते।

२३. भगवदनुग्रहेण मूलस्वरूपमाप्य शुद्धब्रह्मरूपेण अवस्थानमेव मुक्तिः।

२४. ब्रह्मसूत्रस्य उपरि शुद्धाद्वैतसम्प्रदायसम्मतं भाष्यं भवति अणुभाष्यं वल्लभाचार्येण रचितम्।

२५. जीवस्य परिमाणं भवति अणुपरिमाणम्।

उत्तराणि-३

२६. अचिन्त्यभेदाभेदसम्मतं भाष्यं बलदेवेन रचितम्।

२७. गोविन्दभाष्यं बादरायणप्रणीतं ब्रह्मसूत्रमाधारीकृत्य लिखितम्।

२८. परमात्मा ईक्षणमात्रेण जगत् सृजति।

२९. सात्त्विकाहंकारात् मनसः देवानामुत्पत्तिः भवति।

३०. त्रिविधा अवताराः स्वीक्रियन्ते अंशावतारः गुणावतारः शक्त्यावेशावतारः।

३१. मत्स्यकूर्मादिः लीलावतारः।

३२. अचिन्त्यभेदाभेदे नित्यानित्यविवेकवान् अधिकारी।

३३. मुक्तः पुरुषः सर्वज्ञः भवति।

॥ इति पञ्चदशः पाठः ॥